

Vooral over de duur van die malaise moet men niet licht denken. Elk bedrijf had wel eens moeilijke jaren gekend; korte perioden van werkloosheid hadden in het bestaan van tal van arbeiders niet ontbroken. Maar dit! In '30 ging zich die misère aftekenen – en vijf, zes, zeven jaar later heerste zij nog! Elk jaar hoopte men op verbetering, elk volgend jaar bleek die hoop een illusie. Waar dan nog bij kwam dat de regering niet ophield te verkondigen dat zij het voor ons kleine en kwetsbare land voor onmogelijk hield, met groots-opgezette, positieve concepties de crisis te lijf te gaan. Wel werd (wij komen daar nog op terug) een groeiend aantal werklozen bij werkverschaffingsobjecten ingeschakeld: zij moesten arbeid leveren in ruil voor het ontvangen van lonen, iets (maar niet veel) hoger dan de steunbedragen; wel richtte de regering in de zomer van '34 het Werkfonds-1934 op dat, puttend uit een totaal krediet van f 60 mln, productieve werken moest gaan uitvoeren waarbij, naar men hoopte, 40 000 arbeiders ingeschakeld konden worden en dan (dat was het verschil met de werkverschaffing) in het vak dat ze steeds uitgeoefend hadden, maar afgezien van het feit dat dat er drie-en-een-half jaar later nog maar 15 000 waren¹, was ook die werkverruiming van meet af aan als onderdeel van het 'aanpassings'-beleid gezien: 'de lonen voor de . . . uit te voeren objecten moesten liggen beneden het geldende loonpeil; op deze wijze hoopte de regering op het algemene loonniveau een druk uit te oefenen'² – een neerwaartse druk uiteraard.

Zo was dus ook die werkverruiming in wezen ingeschakeld bij een politiek waarbij men, vrij passief, op de verbetering van de internationale conjunctuur zat te wachten: de crisis moest 'uitzielen'. De premier beschouwde het niet als taak van de overheid, een snelle remedie voor te schrijven; hij zag ook geen remedie. 'Wij kunnen', zei hij in november '33 in de Tweede Kamer, 'geen plannen of schema's maken voor onze economische politiek, van week tot week of van maand tot maand verandert de situatie.'³

Toen Colijn ruim veertien maanden later in Amsterdam voor de *captains of industry* sprak (de leden van de Grote Club en van de Industriële Club), hield hij een nauwere economische samenwerking in Europa (waar niets op wees) voor de enige mogelijkheid tot redding; 'herstel van stabiele monetaire verhoudingen' moest daar overigens aan voorafgaan (twintig maanden later devalueerde ook Nederland). Hoe had hij 'zijn eerste eis' geformuleerd?

' . . . dat men niet alles van de regering verwacht. Het is een volstreekte on-

¹ B. A. Sijes: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (1966), p. 32. ² F. A. G. Keesing in *Ned. volksh.*, dl. III, p. 193. ³ Staten-Generaal, Tweede Kamer, *Handelingen 1933-34*, p. 284 (10 nov. 1933).